

Радоје Пајовић

ОДНОС (САРАДЊА) ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА И ЊЕМАЧКИХ ОКУПАТОРА ОД КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ ДО КРАЈА РАТА

Приликом разраде идеје о нападу на Југославију и њеном војничком и државном разбијању, Црна Гора се није налазила у сфери интересовања Трећег Рајха. На савјетовању од 27. марта 1941 (непосредно последице догађаја у нашој земљи), када је у Хитлеровом Главном стану донесена одлука о нападу на Југославију, позната под називом Директива бр. 25, одлучено је да се фашистичкој Италији стави у изглед далматинска обада.¹ На сами дан напада на Југославију Хитлер је предвидио да Италији још припадне и приморје на сјеверозападу Југославије и Црна Гора.² У Хитлеровим *Привременим смерницама за поделу Југославије* (од 12. априла 1941) поново се Црна Гора додјељује Италији, с тим што јој се препушта и њено политичко уобличење, при чему је долазило у обзир и поновно успостављање самосталне Црне Горе.³ Ни касније, у разговорима између њемачких и италијанских државника није се ништа битније промијенило у погледу третмана Црне Горе. Тако су се, на примјер, на Бечкој конференцији (21. и 22. априла 1941. године) Рибентроп и Ђано сложили да се црногорско питање тиче искључиво Италије и да се Црна Гора обнови као независна држава „уједињена с Италијом политичким и уставним везама, које ће касније бити потанко разрађене“.⁴

У складу са њемачким интересом за Црну Гору била је у то вријеме и њихова обавијештеност, боље рећи необавијештеност

---

¹ Зборник НОР, том II, књ. 2, II део, док. 1.

² Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970, (Војноиздавачки завод), 624.

³ Зборник НОР, II, 2, док. 14.

⁴ *Тајни архиви грофа Ђана*, Загреб 1942, 460—462.

о 13-јулском устанку и уопште политичким збивањима на овом простору.⁵

Тек много касније, крајем 1942. године, последије осовинског пораза у Либијској пустињи (Ел Аламејн) и савезничког искрцавања у сјеверној Африци (Алжир и Мароко), када је Хитлерова „европска тврђава“ угрожена с југа, њемачко командовање проширује своје интересовање и на Црну Гору, као уосталом и на читави дио наше земље који је представљао италијанску интересну сферу, у првом реду са становишта безбједности Балкана. Од тог времена њемачки обавјештајни пунктови у Црној Гори постају знатно активнији, па и њихове информације са овог простора потпуније. Црна Гора улази и у планове њемачких ратних операција, а у току операције »Schwartz« постаје једно од главних попришта.

Њемачко посланство у Загребу добило је задатак да прати политичка збивања и у Црној Гори. Оно је, непосредно последије англо-америчког искрцавања на Сицилији, послало у Црну Цору специјалног посматрача, који је након једномјесечне мисије послао детаљан извјештај о политичким приликама у овој земљи.⁶

Пад Мусолинија и његове владавине и ситуација на свјетским ратиштима, а посебно на европском, с правом су процијењени као предзнаке скоре капитулације Италије. Све ратујуће стране и политичке снаге на југословенском простору припремале су се да спремно дочекају испадање Италије из ратног кола.

Њемачка Врховна команда је благовремено реорганизовала своје командовање на Балкану. Средином августа је пребачен са источног фронта у Врњачку Бању штаб 2. оклопне армије, под чију су команду стављене све њемачке снаге у Хрватској, Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори и Албанији. 5. и 21. брдски корпус стављени су одмах у покрет према Санџаку и Херцеговини, односно Црној Гори и Албанији.⁷ Основни циљ Њемаца био је да одмах последије капитулације Италије запосједну источну јадранску обалу, како би спријечили евентуално искрцавање са-

⁵ Куриозитета ради, а да бих приказао њихову необавијештеност о Црној Гори у то вријеме, истичем да у једном њемачком повјерљивом извјештају из прве половине августа 1941. године пише да је устанак у Црној Гори почео 10. јула и да се устаници састоје од двије водеће групе, од којих се једна под вођством пуковника Шуковића од почетка залаже за независну Црну Гору, а друга под вођством Никчева, који се наводно прије устанка ангажовао у Херцеговини противу владе НДХ и радио на проширењу италијанског утицаја на тај простор и да је у тој акцији био снабђеван оружјем од Италијана. По њемачким изворима ове двије трупе су се средином јула удружиле ради заједничке акције против Италије и НДХ (НАВ—Н—Т—312, Ф—454/8039300—304, Центар веза оружаних снага, Прилог уз бр. 3496/7, група L, Београд, 8. VIII 1941).

⁶ Архив Историјског института СР Црне Горе у Титограду (даље: АИИ—Т), X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Pol. Inf, Mont. 1233/43, An das Auswärtig Amt, Bericht des dr Theodor Uzorinac über die Montenegrofrage, 19. VIII 1943 (фотокопија).

⁷ В. Стругар, *Рат и револуција народа Југославије*, Београд 1962, 186.

везника. У њемачким плановима дато је одређено мјесто и Црној Гори, која је сматрана као нека врста моста између нашег дијела обале и Албаније и Грчке.⁸

ОКВ је имала разрађен план, познат под именом »Achse«, за поступак на Балкану у случају капитулације Италије. Овим планом су биле регулисане политичке, привредне и друге мјере које је заповједник Југоистока требало да предузме у Хрватској, Црној Гори и Албанији.⁹

Већ крајем августа 118. ловачка дивизија је стигла у Санџак и сјеверозападне крајеве Црне Горе (рејон Жабљака и Шавника), одакле је вршила свакодневно извиђање.¹⁰

Чим је објављена капитулација Италије, дјелови 118, 297. и 7 СС дивизије кренули су са правца Санџака, Албаније и Херцеговине у правцу Црногорског приморја, са циљем да спријече одступање италијанских дивизија, а затим и евентуални покушај савезничког искрцавања на том дијелу наше обале.

Крајем септембра на Цетињу је формирана Самостална фелдкомандантура, као врховна војна и цивилна наредбодавна окупаторска власт.¹¹ По доласку у Црну Гору, представник њемачке војне команде је изјавио да њемачке оружане снаге немају никаквих територијалних или политичких претензија у Црној Гори, већ да је њихово присуство на том простору условљено једино војничким потребама Европе.¹²

Њемци нијесу имали довољно снага да посједну сва мјеста у којима су Италијани држали своје гарнизоне, већ су запосјели приморски појас и значајније градове у залеђу: Цетиње, Подгорицу, Даниловград и Никшић. Због помањкања сопствених снага за борбу против народноослободилачког покрета, Њемци су потражили сарадњу међу домаћим контрареволуционарним снагама, које су до тада сарађивале са италијанским окупатором. Међутим, они нијесу хтјели, не бар у почетку, да прихвате контрареволуционарне политичке и војне групације у лицу четника Драже Михаиловића и организације Крста Поповића, због њиховог карактера и политичких циљева којима су стремиле, нарочито прва. Платформа коју су Њемци нудили контрареволуционарним снагама у Црној Гори имала је само један елемент: борбу против НОП-а. Отуда се у *Црногорском вјеснику*, листу који покре-

⁸ Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Muster—Somidt—Verlag—Göttingen—Berlin—Frankfurt, 1956, 152.

⁹ Архив Војно историјског института у Београду (даље: АВИИ), Фонд Национални архив Вашингтон, (даље — НАВ), Н—Т—77, Ф. 790/5518746—51, Наредба ОКВ Оперативном штабу, стр. пов. бр. 662116/43 од 31. VIII 1943.

¹⁰ Исто, НАВ: Н—Т—313, Ф. 208, Снимци 7470539—7470571, Дневни извјештаји 21. брдског корпуса 2. оклопној армији од 27. VIII до 1. IX 1943; Зборник НОР, III, С. док. 223, Дневни извјештај 6, италијанског АК за 3. IX 1943.

¹¹ АИИТ, IX, 2—11 (43), Проглас генерала Кајпера, од 30. IX 1943.

¹² АИИТ, IX 1—15 (43), Проглас генерала Кајпера од 1. XI 1943.

ћу и финансирају Њемци, појављују програмски написи: „Вријеме страначких размирица је прошло“ и „Није важно да ли ће Црна Гора бити зелена или бијела, важно је да не буде црвена“. У духу тога концепта Њемци предузимају мјере да од домаћих контрареволуционарних снага формирају жандармерију и милицију, као своје помоћне одреде, које ће они снабдијевати финансијски и материјално, али који ће бити под командом њемачких оружаних снага.¹³ Њемачки окупатор је рачунао да ће у одредима жандармерије и милиције моћи да ангажује око 7,500 људи, али је то своје хтјење реализовао са свега 60%, тј. у овим одредима је било до 4.500 људи.¹⁴

Да би овим снагама као и црногорском народу показала „добру вољу“, Њемачка војна управа је управу над Црном Гором повјерила домаћој „влади“, која је добила назив Народна управа, а за себе је задржала право надзора. То право садржавало је и формално а још више суштински сву власт.¹⁵

Сарадња четника и Њемаца

Четничка Врховна команда је рачунала да ће послије капитулације Италије услиједити савезничка инвазија Балкана, па је сву своју активност усмјерила на реорганизацију и јачање својих снага у прмиорском појасу, посебно у Црној Гори и Херцеговини, гдје се искрцавање очекивало као највјероватније. У таквој ситуацији Д. Михаиловић је позвао своје команданте у Црној Гори да са својим јединицама заврше своју легалну мисију „бијеле гарде“, што је у ствари значило прекид сарадње са окупатором и да пређу на илегалну акцију (појам „илегалан“ у четничкој терминологији значио је илегално од окупатора).¹⁶ У четничкој кореспонденцији из тог периода има много докумената у којима се наређује да се поруше путеви и мостови како би се спријечио долазак Њемаца у Црну Гору, да њихов долазак треба чак и оружјем спријечити; међутим, у пракси је то било сасвим супротно. Истина, најистакнутији четнички команданти напустили су градове у којима су легално живјели под заштитом окупатора. То су, на примјер, Бајо Станишић и Ђорђије Лашић урадили прије, а Блажо Ђукановић послије капитулације Италије, али о стварном супротстављању Њемцима нема нигдје помена. Њемци су без икаквог четничког отпора ушли у Црну Гору. Ради илустра-

¹³ АВИИ, Фонд њемачка архива (даље: ЊА), К. 27—14, бр. рег. 2/10, Писмо Федкомандантуре Љубу Вуксановићу од 3. XI 1943.

¹⁴ То питање је опширније обрађено у ауторовом раду: Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945. (рукопис).

¹⁵ АВИИ, ЊА, К. 27—14, бр. рег. 2/10, Писмо генерала Кајпера Љ. Вуксановићу; Исто, четничка архива (даље: ЧА), ЦГ 18/2 и 18/3, Записници 1. и 3. сједнице Народне управе од 10. и 13. новембра 1943. и др.

¹⁶ АВИИ, Књига примљених депеша ЦГ — 8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4336 од 15. IX 1943.

ције ниводим да генерал Блажо Ђукановић, командант четничких снага у Црној Гори, у писму свом потчињеном команданту Блажу Гојнићу (24. IX 1943) прво преноси „званични“ четнички став: „Сваки утицај 22“ (у овом случају ова шифра означава Њемце) „спречити у Црној Гори оружјем“, а затим додаје своје објашњење и упутство: „Ово ти Блажо схвати на начин који одговара нашим приликама“, и даље: „Настој да се групи 22 паметно склоните. . Упамти да једино имамо за непријатеље комунисте, и са њима енергичну борбу, а према сваком другом бити пажљив“.¹⁷ Нешто касније, Ђукановић је писао једном свом политичком пријатељу: „Ми не мислимо и не можемо да се боримо против Њемаца, јер би се тиме наш народ довео до коначне пропасти, а то нама није циљ. Ми тежимо да спасимо сваку српску главу, ма гдје се она налазила, пошто су нам и превише драгоцене. Сама ова околност довољна је гаранција окупатору да ми нећемо да их нападнемо, јер када би и хтјели, не можемо од комуниста, са којима ћемо се борити до последње капи крви.“¹⁸ И Ђукановић и Станишић, који су имали истовјетно становиште, нашли су начина да о томе обавијесте Њемце и да их замоле да ни они не нападају четнике у Црној Гори.¹⁹ Непосредно прије Ђукановићеве и Станишићеве ликвидације, у Острогу је одржана конференција најистакнутијих четничких функционера из централног и западног дијела Црне Горе, на којој је закључено да се нађу погодне и повјерљиве личности, али да не буду официри, преко којих би се одржавала веза са Њемцима и колаборација, али „једино у циљу вођења борбе противу комуниста“.²⁰ Треба напоменути да су и прије ове конференције биле одређене личности које су одржавале везу са Њемцима, као, на примјер, Јеврем Шаулић у Никшићу, капетан Душан Милатовић у Даниловграду, а такве личности су постојале и у Цетињу, као и у другим мјестима, али њихова имена нијесам успио да установим.²¹

Ликвидација Блажа Ђукановића и Баја Станишића, средином октобра 1943, означила је крај једне тактике, која се састојала у тајном одржавању веза с њемачким окупатором. Остали четнички команданти, с незнатним изузетком, то ће радити сасвим легално.

Сарадња Ђорђија Лашића, личности од великог повјерења Драже Михаиловића и првог четничког команданта Црне Горе, одвијала се у почетку такође посредно, преко председника Народне управе Љуба Вуксановића, који је за њега успио да обезби-

¹⁷ О томе видјети: Р. Пајовић, *Ликвидација црногорског четничког вођства...*, Историјски записи (даље: ИЗ), бр. 2, 1965, 292—294,

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

²⁰ АВИИ, К. 135, бр. рег. 6/1 (ранија сигнатура: ЦГ—В—488а), Докуменат носи наслов: „Однос према Италијанима“.

²¹ Исто.

једи од Њемаца нешто оружја и муниције.²² Непосредни контакт Лашићевих четника са Њемцима успостављен је у вријеме операције „Балкански кланац“, средином октобра 1943. Лашићеве четници су се у то вријеме налазили у безнадежној ситуацији, готово у потпуном расулу, па је наилазак њемачких снага за њих значио спасење. То најбоље потврђује депеша Рудолфа Перхинека Д. Михаиловићу: „Жалосно али тачно. Да нису Њемци ангажовали оволике снаге нас овде више не би било, јер се више нико није хтео борити, већ само бегати, али није се више имало куд.“²³

Лашић је са својим савјетницима одлучио да се са Њемцима ступи у преговоре. То је учињено преко капетана Рудолфа Перхинека, раније делегата четничке Врховне команде за Црну Гору, тада начелника Лукачевићевог штаба, који се привремено налазио код Лашића. Први Перхинеков разговор са Њемцима био је у „случајном сусрету“, па је тражио да се са њима званично састане и да им објасни четничке политичке циљеве и ставове. У том разговору Њемци су показали предусретљивост према Лашићевим четницима, али су према Дражи Михаиловићу имали доста резерве, изјавивши да је он само експонент југословенске избјегличке владе са јединим задатком да врати у земљу старо стање и управу. Перхинек је о томе одмах обавијестио Дражу Михаиловића, с којим је био у директној радио-вези.²⁴ Занимљиво је да се Михаиловић нашао побуђен да на то одговори Перхиенку: „Својим бављењем у Црној Гори ја сам јасно показао да нисам тај који хоће да врати старо стање и управу. Обратно. Ми хоћемо све ново сем комунизма.“²⁵ Очито да ова депеша није била намијењена Перхиенку, него Њемцима. Михаиловић је четничком вођству у Црној Гори, на челу са Лашићем, наложио да искористи ситуацију насталу доласком Њемаца за борбу против НОП-а. Том приликом је поновио званични став тог тренутка да се сарадња са Њемцима не може примити, због тога што то народ не одобрава, „али ако се сам народ диже“, наставља Д. Михаиловић, „онда је то његова ствар, а кривица самих комуниста.“²⁶ Ако мисао ове реченице у погледу сарадње са Њемцима није довољно јасна, односно прецизна, онда све дилеме отпадају код наставка ове депеше: „Чим комунистичка опасност буде прошла, онда све оне који су евентуално сарађивали са непријатељем повлачите одмах у шуму и стварајте илегалне одреде без икакве везе са окупатором.“²⁷

²² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека бр. 197 (из средине октобра 1943).

²³ Исто, Депеша 211.

²⁴ Исто, Депеша Р. Перхинека Д. Михаиловићу бр. 208, од 20. X 1943.

²⁵ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—2, Депеша Врховне команде бр. 94 од 21. X 1943.

²⁶ Исто, Депеша Врховне команде бр. 94 и 95, од 21. X 1943.

²⁷ Исто.

Већ у овој операцији („Балкански кланац“) Лашић се ставио под команду Њемаца, да би ускоро затим са њима потписао споразум о заједничкој борби против НОП-а.²⁸

До краја 1943. године сви четнички команданти су се легализовали и ступили у отворену сарадњу са Њемцима. О томе је, наравно, био обавијештен и Д. Михаиловић преко свога делегата.²⁹ Но, то му није сметало да Ђорђија Лашића унаприједи у чин потпуковника и наименује за команданта четничких снага у Црној Гори и Санџаку. Лашић је, наравно, и последице тог наименовања наставио сарадњу са Њемцима. Карактеристично је да су четнички команданти које је Лашић постављао тражили потврду тог наименовања од Јова Ђукановића, шефа ресора Народне управе за војна питања.³⁰

Од момента потписивања споразума између Лашића и Њемаца па све до његове смрти, приликом савезничког бомбардовања Подгорице 5. V 1944, ни у једном четничком документу не помиње се борба против окупатора, ни условно, већ искључиво борба против НОП-а.³¹ Од тога времена црногорски четници су напустили и своје име, ваљда због Њемаца, и називали су се националистима.

Лашић је, заједно са својим четницима, активно учествовао у свим политичким акцијама које су покретали Њемци на линији јачања тзв. антикомунистичког фронта. Једна од најзначајнијих акција те врсте био је Нојбахеров план о стварању федерације између Србије и Црне Горе. Ни једна значајнија њемачка оружана акција против јединица НОВЈ није изведена без учешћа Лашићевих четника.

Према Народној управи Лашић је у почетку изражавао резервисан став, можда и због саме личности њеног предсједника, да би касније прелазио и преко тога.

Према Јову Ђукановићу, као шефу ресора Народне управе за „народну одбрану“ и команданту националних трупа за Црну Гору и Боку, кога су на ту дужност поставили Њемци, Лашић је имао више резерви, у првом реду због ривалства. Лашићеве јединице, по правилу, нијесу обавјештавале Ђукановића о акцијама које су заједно са Њемцима изводиле против снага НОП-а, већ су му се најчешће обраћале када је била потребна нека његова интервенција код Њемаца. Једна од ријетких акција у којој су

²⁸ Исто, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 220, од 26. X 1943; АВИИ, НАВ—Н—Т—313, Ф. 487/791, Обавјештење К-де 2. оклопне армије од 22. 10. 1943; Исто, НАВ—Н—Т—313, Ф. 487/764, Обавјештење К-де 2. оклопне армије од 11. XI 1943.

²⁹ Издајник и ратни злочинац ДМ пред судом, 365, Депеша „Бенеа“ бр 1272, од 27. I 1944.

³⁰ Р, Пајовић, Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945. (рукопис), 742—743.

³¹ Исто, 734.

Лашићеве и Ђукановићеве снаге учествовале заједно био је поход на Катунску нахију (од 27. II до 4. III 1944).³²

Треба још додати да су и Ђукановићеве снаге, као и жандармерија, биле састављене од четника. Нарочито је био велики број четничких официра у жандармерији. Примјера ради напомињем да је Подгорички жандармеријски батаљон имао у свом саставу 31 официра и 254 активна и резервна подофицира.³³ Дешавало се понекад да четничка јединица читава ступи у жандармерију, као што је једно вријеме био случај са Шавничким батаљоном под командом Ивана Ружића.³⁴

Осећам потребу да на овоме мјесту укажем на један њемачко-четнички споразум, не толико због карактера самога споразума колико због личности које су га потписале и улоге једног од њих у каснијим догађајима. Ријеч је о споразуму између војног заповједника за Југоисток (барон фон Вајкс) и четничког мајора Војислава Лукачевића, команданта Старог Раса, односно Санџака. Лукачевић је активно сарађивао и са италијанским окупатором, али обично под псеудонимом (капетан Ђурић, потпуковник Јовановић и сл.). Споразум између Њемаца и Лукачевића потписан је 20. новембра 1943, а важио је за простор чије су границе биле: Бајина Башта — ријека Дрина — ријека Тара — Бијело Поље — Рожаје — Косовска Митровица — ријека Ибар — Краљево — Чачак — Ужице.

Споразум је за четнике предвиђао сљедеће обавезе:

- да прекину са борбеним и саботажним дјејствима против њемачких оружаних снага и њихових савезника,
- да прекину борбена дјејства против Муслимана,
- да прекину везу са силама које се налазе у рату са Њемачком и да изруче штабове за везу тих сила, који се налазе код њих,
- да воде заједничку борбу с Њемцима против НОП-а,
- при вођењу већих заједничких операција четнички одреди ће се укључити у њемачко командовање;
- да учествују у заједничкој пропаганди против комунизма.

Њемачке оружане снаге су се са своје стране обавезале:

- да препусте четницима одређена подручја да на њима самостално изводе борбена дјејства,
- да четнике снабдијевају муницијом за извођење заједничких борбених задатака, по одговарајућим војним нормама, и, најзад,

³² Исто, 743.

³³ Исто, 705.

³⁴ Исто, 704.

— да спријече дјејство Муслимана према српском становништву и Лукачевићевим одредима, а у случају инцидента да се организује заједничко вођење истраге и отклањање узрока.³⁵

Средином фебруара 1944. године Лукачевић је као пратња британског пуковника Bailey-а, који се до тада налазио у штабу Драже Михаиловића, отишао у иностранство. Неко вријеме се задржао у Каиру, а затим је отпутовао у Лондон, гдје је примљен уз све почести. Он тамо добија титулу краљевог ађутанта и у својству Михаиловићевог изасланика присуствује краљевој свадби. У Лондону је Лукачевић примљен од најистакнутијих британских функционера и са њима водио политичке разговоре.³⁶

Главна личност међу црногорским четницима послвије одласка Лукачевића у иностранство и погибије Лашића био је Павле Ђуришић. Он се под недовољно расвијетљеним околностима вратио из њемачког заробљеништва из логора Стриј у Пољској (за сада подаци, њемачки и четнички прије свега, говоре да је побјегао), обрео се у Београду, потписао Нојбахеру обавезу да се неће борити против Њемаца, готово истовремено унапријеђен у чин потпуковника и од Недића и од Д. Михаиловића и стигао прво у Санџак, а затим у Црну Гору. У њега су полагали велике наде и Њемци, и Недић, и Дража Михаиловић. Међутим, његова дуго припремана акција са Црногорским добровољачким корпусом доживјела је потпуни крах у њемачкој операцији „Рибецал“, у љето 1944. године. Упркос отворене сарадње са Недићем и Њемцима, њега Д. Михаиловић именује за команданта свих четничких снага (кључујући ту и илегалне) у Црној Гори и Санџаку. Врло су интересантне његове комбинације око преузимања власти од Њемаца у моменту њиховог повлачења из Црне Горе. Њемачка обавјештајна служба му омогућује да упути двије мисије у Италију, код савезника. Међутим, многи детаљи око тог аранжмана су непознати, због недостатка, до овог тренутка, прворазредних извора.

Ето, то су само неки аспекти њемачко-четничке сарадње у Црној Гори. Постоји још мноштво детаља о тој сарадњи, али их овом приликом није могуће све саопштити. Када се проучи богата њемачка грађа, која је недавно набављена из Националног архива у Вашингтону, наше сазнање о овом проблему биће свакако богатије и, разумије се, потпуније.

³⁵ АВИИ, НАВ—Н—Т—77, Ф. 883/5632503—504, Извјештај команданта Југоистока, об. одјељење од 20. XI 1943; Исто, НАВ—Н—Т—77, Ф. 883/5631870—871, Извјештај К-та Југоистока, об. официр Абвера бр. 2171/43 од 21. XI 1943.

³⁶ О томе видјети: Р. Пајовић, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, Југословенски историјски часопис, 4, 1964, 54—59.